

ΤΕΛΕΤΕΣ ΤΗΣ ΒΛΑΣΤΗΣΗΣ. ΜΙΑ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΑ ΠΟΥ ΤΑΙΡΙΑΖΕΙ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ

Μια από τις πτυχές του Κρητομυκηναϊκού πολιτισμού και μάλιστα από τις πιο πολυσυζητημένες αλλά και αβέβαιες και σκοτεινές είναι η θρησκεία. Είναι απόλυτα φυσικό, εφ' όσον πρόκειται για πράξεις και ιδεολογίες ανθρώπων που έχουν χαθεί πριν τόσες χιλιάδες χρόνια, να υπάρχει ασάφεια και άγνοια γύρω απ' αυτές. Ολόκληρη την Κρητομυκηναϊκή θρησκεία θα ήταν ματαιοπονία να προσπαθήσουμε να την εξιχνιάσουμε. Μπορεί όμως να γίνει μια προσπάθεια για ένα μικρό μέρος της που έχει απασχολήσει πολλούς και μάλιστα μεγάλους επιστήμονες όπως ο Evans ή ο Nilsson και είναι σχετικό με την «δενδρολατρεία».

Τα μνημεία που μας μαρτυρούν τα σχετικά με την λατρεία αυτή είναι δυστυχώς αποσπασματικά και μάλιστα τέτοια που να παρουσιάζουν μεγάλο πρόβλημα στη διάγνωση του τόπου που βρέθηκαν αλλά και γενικά στη χρονολόγησή τους. Τα στοιχεία αυτά συγκεντρώνονται κυρίως από σφραγίδες, σφραγιστικά δαχτυλίδια και σφραγίσματα. Λόγω του μικρού όγκου τους αυτά τα αντικείμενα μπορούν να μεταφερθούν πολύ μακριά από τον τόπο παραγωγής και χρήσης τους αλλά και να χρησιμοποιηθούν από πολλές γενιές ανθρώπων, ώστε να βρίσκονται σε τάφους που να απέχουν καμιά φορά εκατονταετίες ολόκληρες από το χρόνο κατασκευής τους. Μια άλλη δυσκολία είναι η μικρή επιφάνεια που δίνεται για την παράσταση και έτσι η παρουσίαση του θέματος γίνεται αποσπασματικά και περιληπτικά.

Η προσπάθειά μου θα είναι, συγκεντρώνοντας αυτά τα αποσπασματικά και ασαφή στοιχεία να αναπαραστήσω τη σειρά των τελετουργιών που γίνονταν, όπως πιστεύω, για να προκαλέσουν την ευφορία της γης. Είναι φυσικό ένας λαός με οικονομία κατά βάση γεωργική, να έχει αναπτύξειπίστεις και πεποιθήσεις που αφορούσαν στην βλάστηση. Μία ίσως από τις πλουσιότερες γεωργικά περιοχές της Αττικής πρέπει να ήταν και αυτό που σήμερα ονομάζουμε πεδιάδα των Μεσογείων. Άλλωστε αυτό μαρτυρούν οι μεγάλοι και πλούσιοι, παρά τη σύλλησή τους, θολωτοί τάφοι στα Σπάτα, Μαραθώνα, Μενίδι κλπ.

Τις παραστάσεις της «δενδρολατρείας» μπορούμε να τις κατατάξουμε στις εξής ομάδες:

1. Μια σειρά σφραγιστικών χρυσών δαχτυλιδιών και σφραγισμάτων που προέρχονται σχεδόν από όλο τον Μυκηναϊκό και Μινωικό χώρο. Πρόκειται για αντικείμενα που έχουν βρεθεί στις Μυκίνες, το Βαφειό, τις Αρχάνες της Κρήτης κλπ. Οι παραστάσεις τους είναι λίγο πολύ όμοιες μεταξύ τους με μικρές παραλλαγές σε κάποια παραπληρωματικά μοτίβα, που τις περισσότερες φορές μας διαφωτίζουν περισσότερο σχετικά με τον χαρακτήρα της παράστασης.

Η βασική παράσταση παρουσιάζει δύο ή τρεις συνήθως μορφές στο κέντρο. Η μεσαία μορφή είναι πάντοτε γυναικεία και από ότι φαίνεται πρέπει να κινείται με έντονο τρόπο σε κάποιο εκστάτικό χορό ή θρήνο. Είναι ντυμένη με το χαρακτηριστικό κρητομυκηναϊκό φόρεμα με τα πολλά βολάν και τα κοντά μανίκια που αφήνει ακάλυπτο το στήθος της. Τα μαλλιά της φαίνονται να ανεμίζουν στους ώμους της πλεγμένα σε κοτσίδες ή μακριούς βοστρύχους. Μια κίνηση που θυμίζει τη θεότητα που κατεβαίνει από τον ουρανό στην τοιχογραφία του προθάλαμου του «λουτρού της βασίλισσας» στην Κνωσό. Σε μια άκρη της παράστασης ένα «ιερό δέντρο» φυτεμένο μέσα σ' ένα περίβολο με πλούσια διακόσμηση δέχεται ένα έντονο λύγισμα ή ξερρίζωμα, κατά τη γνώμη μου, από μια ανδρική μορφή. Η πίεση που εξασκεί αυτή η μορφή φαίνεται από το έντονο λύγισμα των ποδιών της. Ο άντρας είναι ντυμένος με το χαρακτηριστικό Μινωϊκό ζώμα και τη στιγμή που ξερρίζώνει το δέντρο αποστρέφει το πρόσωπό του προς την αντίθετη πλευρά. Η τρίτη μορφή βρίσκεται στην αντίθετη κατεύθυνση και είναι συνήθως γυναικεία (στην περίπτωση του δαχτυλιδιού των Αρχάνων είναι κι αυτή ανδρική). Γονατίζει επάνω σε ένα φορητό πλούσια διακοσμημένο βωμό ή σ' ένα βράχο ή πρόχειρο κατασκευάσμα και φαίνεται ότι θρηνεί. Η όλη παράσταση στηρίζεται άλλοτε επάνω σ' ένα δάπεδο πλακόστρωτο που μας θυμίζει οργανωμένους ιερούς χώρους, είτε (όπως στην περίπτωση του Βαφειού) επάνω σε βραχώδες ανηφορικό έδαφος που μας εντοπίζουν χώρους υπαίθριους μάλλον σε υψώματα. Νομίζω ότι πολύ μεγάλη σημασία έχουν και τα παραπληρωματικά μοτίβα αυτών των παραστάσεων. Αυτά είναι συνήθως ένα ανεξάρτητο κλαδί δέντρου, διπλός πέλεκυς συνδυασμένος με ιερό κόμβο, πεταλούδες, κουκούλια πεταλούδων, πουλιά και στη περίπτωση του Βαφειού έχουμε στη μια άκρη της σφραγιστικής επιφάνειας μια οκτώσχημη ασπίδα με ένα ιερό κόμβο, που φαίνεται, ότι μόλις έχει εγκαταλειφθεί από τον νεαρό άνδρα που ξερρίζώνει το δέντρο. Η ερμηνεία της παράστασης βέβαια είναι αρκετά περίπλοκη και ασαφής. Πιστεύω ότι αποτελεί την αρχή και το τέλος των τελετουργιών της βλάστησης και είναι το σημαντικότερο μέρος της. Πρόκειται ίσως για κάποιο «ιερό δρώμενο», μια αναπαράσταση από ανθρώπους ιερείς των πράξεων των θεών. Η Θεά-Μητέρα της φύσης έχει ενωθεί με τον νεαρό Θεό, που τον βλέπουμε σε άλλες παραστάσεις να κατεβαίνει από τον ουρανό οπλισμένος με οκτώσχημη ασπίδα και δόρυ. Αυτός ξεριζώνει το

δέντρο που λατρεύτηκε για ένα χρόνο σαν σχηματοποίηση της βλάστησης και ταυτόχρονα φυτεύει ένα καινούργιο. Η Θεά φύση γονιμοποιείται κάτω από την επιρροή των ιερών συμβόλων. Οι παραστάσεις της πεταλούδας και της προνύμφης της μας οδηγούν σε μια ανάλογη διεργασία. Η όλη σκηνή πρέπει να ακολουθείται από χορούς με έντονο οργιαστικό ρυθμό και θρηνητικά τραγούδια. Εδώ μπορούμε να θυμηθούμε κάποιες θεωρίες του Μαρινάτου σχετικά με τη χρήση κάποιων ναρκωτικών ουσιών κατά την διάρκεια των διάφορων τελετουργιών. Κάτι τέτοιο πρέπει να δείχνουν και οι θεές των Μυκάνων από την Κρήτη που είναι στεφανωμένες με κάψες από την παπαρούνα του είδους «Μύκων η Υπνοφόρος», όπως και ένα δαχτυλίδι από τις Μυκήνες, που μια γυναικεία θεότητα σε σκηνή δενδρολατρείας, κρατά στα χέρια της ένα μπουκέτο από τέτοιες κάψες.

2. Μια άλλη παράσταση που έχει οπωσδήποτε σχέση και μεγάλη σημασία για όλο αυτό τον κύκλο των τελετών της βλάστησης, είναι η παράσταση αυτού του όντος που ονομάζουμε Κρητομυκηναϊκό, λεοντοκέφαλο δαίμονα. Ένα ον περιεργο με μέση σφήκας, κέλυφος αγκαθωτού, προϊστορικού πλάσματος και κεφάλι και πόδια λιονταριού ή κάποιου άλλου παρόμοιου ζώου. Συνήθως παριστάνεται να κρατά στα χέρια του μια σφαιρική πρόχου με ψηλό λαιμό ή να κάνει σπονδή από αυτήν. Νομίζω ότι η σωστή ονομασία του θα ήταν «δαίμονας που βοηθά την βλάστηση» ή «το στοιχείο του νερού». Σήμερα είναι παραδεκτή η άποψη ότι αυτός ο λεοντοκέφαλος δαίμονας προέρχεται από την κοινή αναπαράσταση σε τάφους του Μέσου Βασιλείου στην Αίγυπτο, της θεάς Ταούρτ και του κροκόδειλου θεού Σεμπέκ. Η θεά με μορφή ορθού ιπποπόταμου έχει σκαρφαλωμένο στην πλάτη της τον κροκόδειλο θεό. Αν υπολογίσουμε τώρα ότι τις περισσότερες φορές η Ταούρτ παρουσιάζεται να στηρίζει τα δύο της χέρια, το ένα στο σύμβολο του νερού και το άλλο στο άνγκ, που είναι σύμβολο αναγέννησης και ζωής, και όλα αυτά τα συνδυάζουμε με την στενή επαφή που έχει ο Κρητομυκηναϊκός δαίμονας με την δενδρολατρεία και τις σπονδές από τις σφαιρικές πρόχους, μπορούμε εύκολα να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι έχει απόλυτη σχέση με το νερό και την περιποίηση των φυτών.

3. Κρητομυκηναϊκοί δαίμονες με σφαιρικές πρόχους παρουσιάζονται να ποτίζουν νερά κλαδιά που φυτρώνουν επάνω σε βωμούς, ανάμεσα σε διπλά μινωικά κέρατα. Εδώ η σημασία των δαιμόνων είναι απόλυτα σαφής.

4. Μια καταπληκτική και πραγματικά μοναδική παράσταση μας έσωσε το περίφημο και πραγματικά τεραστίου μεγέθους δαχτυλίδι της Τίρυνθας. Πρόκειται για μια σκηνή πλουσιώτατη σε θέματα σχετικά με την δενδρολατρεία και, κατά τη γνώμη μου, περιλαμβάνει συμπυκνωμένες τις δοξασίες σχετικά με αυτήν. Η σφενδόνη χωρίζεται κατά πλάτος σε τρεις ζώνες. Η μεσαία είναι πλατύτερη από τις άλλες δύο και περιλαμβάνει τη βασική παράσταση. Στα αριστερά βρίσκεται καθισμένη σε ένα κάθισμα με σταυρωτά

πόδια μια γυναικεία μορφή σε τελετουργική και άκαμπτη στάση. Είναι ντυμένη με ποδήρη στικτό χιτώνα που σταυρώνει στο στήθος, με διακοσμημένες παρυφές. Στο κεφάλι της φορεί καπέλλο συνηθισμένο από τις μυκηναϊκές και θηραϊκές τοιχογραφίες. Τα μαλλιά της κάτω απ' αυτό πέφτουν ελεύθερα στην πλάτη της. Τα πόδια της ακουμπούν σε αυτό που χαρακτηρίζεται «υπόποδιο» και έχουν βρεθεί αρκετά λείψανα από τέτοια αντικείμενα διακοσμημένα με παραστάσεις από ελεφαντόδοντο, όπως στο θολωτό τάφο Α των Αρχαίων, στο θολωτό τάφο των Σπάτων κλπ. Το αριστερό χέρι της γυναίκας ακουμπά άκαμπτο στα γόνατά της, ενώ το δεξί είναι σηκωμένο και κρατά ένα από αυτά τα αντικείμενα που ονομάζουμε «κύπελλα κοινωνίας» και έχουν βρεθεί τέτοια αντικείμενα στη Ζάκρο, όπως και στις Μυκήνες στον τάφο V του Κύκλου Α. Στην πλάτη του καθίσματος πίσω από την πλάτη της γυναικείας μορφής υπάρχει σκαλωμένο ένα πουλί, που η μορφή του θυμίζει γεράκι ή τελοσπάντων κάποιο αρπακτικό. Μπροστά στη γυναίκα υπάρχει μια πομπή από τέσσερις λεοντοκέφαλους δαίμονες που κρατούν στα χέρια τους τις γνωστές σφαιρικές πρόχους με τον πολύ ψηλό λαιμό. Η κίνηση των δαιμόνων και ο τρόπος που κρατούν τα αγγεία θυμίζει τις πομπές των δωρητών από το ανάκτορο της Κνωσού. Ανάμεσα στους δαίμονες υπάρχει ανά ένα κλαδί δέντρου. Ανάμεσα στον πρώτο δαίμονα και την ιέρεια υπάρχει μια μικρή κολώνα που στην κορυφή της έχει ένα αντικείμενο, που θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε ανοιχτό αγγείο.

Επάνω από αυτή τη ζώνη μία κυματοειδής γραμμή ορίζει το άνω μέρος της σφενδόνης του δαχτυλιδιού και παριστάνει ένα έναστρο ουρανό που στο κέντρο του επικρατεί ένας ακτινωτός ολοστρόγγυλος ήλιος. Δεξιά του υπάρχει ένα μισοφέγγαρο σε μια θέση περιέργη με τις δυο άκρες του προς τα κάτω. Τέσσερα νέα κλαδιά ή στάχυα σταριού φυτρώνουν από την κυματοειδή γραμμή.

Η τρίτη ζώνη βρίσκεται στο κάτω μέρος της σφενδόνης και αποτελεί απλά τη βάση της παράστασης. Είναι ένα πολύπλοκο όσο και όμορφο σύνολο από τρίγλυφα και αμφιμημρόδακες. Η εκτέλεση της παράστασης είναι από τις καλύτερες που μπορούμε να βρούμε στη Κρητομυκηναϊκή σφραγισμογραφία και τοποθετεί το δαχτυλίδι της Τίρυνθας ανάμεσα στα μοναδικά έργα τέχνης της παγκόσμιας καλλιτεχνικής παραγωγής. Το μνημειώδες ύφος της όλης παράστασης και η στάση των δαιμόνων, μας θυμίζουν πάρα πολύ μεγάλες τοιχογραφικές συνθέσεις από το ανάκτορο της Κνωσού κυρίως. Ίσως αυτή η παράσταση είναι κάποιο μικρογραφικό αντίγραφο μιας τέτοιας μεγάλης σύνθεσης που έχει χαθεί.

Η παράστασή του είναι φυσικό να γεννά πολλά προβλήματα σχετικά με τη σημασία της. Κάθε θεωρία που διατυπώνεται σε τέτοια θέματα είναι επικίνδυνο κάποια στιγμή να θεωρηθεί υπερβολική, παρ' όλα αυτά θα προσπαθήσω στηριζόμενος σ' αυτά που γνωρίζουμε για την Κρητομυκηναϊκή θρησκεία να εκφράσω κάποια άποψη.

Έχει υποστηριχτεί ότι η επάνω ζώνη της παράστασης συμβολίζει τον ουρανό και η κεντρική και κατώτερη τη γη. Νομίζω ότι είναι αδύνατον κλαδιά να φυτρώνουν στον ουρανό ή να «πετούν» χωρίς καγένα λόγο.

Πρέπει λοιπόν η κυματοειδής γραμμή να παριστάνει την επιφάνεια της γης που πάνω της φυτρώνουν τα νέα κλαδιά και η κεντρική ζώνη παρουσιάζει ένα γεγονός που διαδραματίζεται σ' έναν υπόγειο χώρο, τον χώρο των λεοντοκέφαλων δαιμόνων, των «καλών στοιχείων της βλάστησης». Η γυναικεία μορφή είναι μια ιέρεια, ένα ανθρώπινο ον δηλαδή, και αυτό μπορούμε να το συμπεράνουμε από την ύπαρξη του πουλιού στην πλάτη της που ταυτίζεται με την θεότητα. Είναι άλλωστε συνηθισμένη η παρουσία θεοτήτων με μορφή πουλιών και μερικές φορές πουλιά παρουσιάζονται και στις σκηνές «ξεριζώματος των ιερών δέντρων». Οι δαίμονες πρέπει να είναι στοιχεία που ελέγχονται και υποτάσσονται από την ιέρεια, στην οποία πρέπει να προσφέρουν τις υγρές σπονδές που περιέχουν τα αγγεία που κρατούν, για να τις χρησιμοποιήσει σε κάποια τελετουργία που μόνο να φανταστούμε μπορούμε.

Αυτά είναι τα στοιχεία που μας έχουν απομείνει από αυτό το σύνολο πίστεων και τελετουργικών πράξεων που ονομάζουμε «δενδρολατρεία» ή «τελετές της βλάστησης».

Αν ταξινομήσουμε τα είδη των παραστάσεων που έχουμε, νομίζω ότι μπορούμε να τοποθετήσουμε τη μία, τη σκηνή του ξεριζώματος, στην πραγματικότητα, ενώ τις άλλες τρεις στη σφαίρα της φαντασίας.

Κάποια στιγμή του χρόνου, τον Μάρτιο ή τον Απρίλιο, ίσως γίνονταν σε ειδικούς ιερούς χώρους κάποιες τελετές, κάποια «αιρά δρώμενα». Υπάρχει ένας περίβολος πλούσια διακοσμημένος που μέσα του φυτρώνει ένα «ιερό δέντρο». Κάποια ιέρεια και κάποιος ιερέας μάλλον μιμούνται τον «αερό γάμο» της Μεγάλης μητέρας Θεάς-Φύσης με το νεαρό θεό της βροχής και της βλάστησης. Ακολουθεί έντονος, οργιαστικός χορός συνοδευόμενος από θρήνους και το δέντρο ξεριζώνεται για να συμβολιστεί ο θάνατος της παλιάς βλάστησης. Στη θέση του φυτεύεται ένα νέο κλαδί που θα μεγαλώσει και την επόμενη χρονιά θα επαναληφθεί η ίδια τελετουργία. Έχουμε λοιπόν στα Μυκηναϊκά χρόνια μια αναπαράσταση που σκοπό έχει να προκαλέσει γονιμότητα στη γη και τα χωράφια. Τα παράλληλα άλλωστε από τα νεώτερα χρόνια είναι πολλά. Οι νεαροί θεοί, Άδωνις, Ταμμούζ, Ίακχος, Όσιρις, Διόνυσος ενώνονται με τις μεγάλες γυναικείες θεότητες και πεθαίνουν για να αναστηθούν την επόμενη χρονιά προκαλώντας την ανάσταση της βλάστησης.

Οι υπόλοιπες παραστάσεις μπορούν να αποδοθούν στην πίστη των Μυκηναίων, ότι οι λεοντοκέφαλοι δαίμονες, στοιχεία ταυτισμένα με το νερό και τη βλάστηση, περιποιούνται τα νέα κλαδιά με νερό και τα προστατεύουν με τα ιερά σύμβολα μέχρι να μεγαλώσουν και να καρποφορήσουν.

Η παράσταση του δαχτυλιδιού της Τίρυνθας πρέπει να είναι μία παράσταση, που εν μέρει απηχεί ένα πραγματικό γεγονός και εν μέρει μια ιδέα.

Μια ιέρεια έρχεται σε επαφή και κυριαρχεί στα στοιχεία της φύσης στην προκειμένη περίπτωση στους δαίμονες. Αυτοί της δίνουν μέσα στο «κύπελλο Κοινωνίας» που κρατά, το ζωογόνο υγρό που θα κάνει τη γη να βλαστήσει και να αποδώσει καρπούς.

Εδώ σταματά το φανταστικό στοιχείο. Στη συνέχεια η ιέρεια που επικρατούσε στα φυσικά στοιχεία και ερχόταν σε επαφή μαζί τους με μυστικό τρόπο στα βάθη της γης, ραντίζει τα χωράφια με το υγρό των δαιμόνων για να καρποφορήσουν. Αυτή η τελετουργία του αγιασμού των χωραφιών είναι μέχρι σήμερα πασίγνωστη σε ολόκληρη σχεδόν την Ελλάδα. Ο αγιασμός της γης γίνεται στην Κρήτη, στην Πελοπόννησο, στην Λήμνο και αλλού κατά την περίοδο του Απριλίου. Μέσα στον Απρίλιο όλη η Ελλάδα επίσης γιορτάζει τον θάνατο και την Ανάσταση του Χριστού και είναι πολύ εύκολο να βρούμε τις προϊστορικές ρίζες αυτών των γιορτών.

Σαν συμπέρασμα λοιπόν νομίζω ότι μπορούμε να αναφέρουμε:

1. Στην Μυκηναϊκή εποχή κατά την διάρκεια των αρχών της Άνοιξης, ίσως τις μέρες της ισημερίας, γίνονταν κάποιες τελετές που είχαν σκοπό να εξευμενίσουν τις θεότητες της γης και να προκαλέσουν την καρποφορία της. Πρέπει να γίνονταν αναπαραστάσεις του «αιερού γάμου» του θανάτου και της ανάστασης της φύσης.

2. Αν υπολογίσουμε την ικανότητα γεωργικής παραγωγής της πεδιάδας των Μεσογείων και τον πλούτο των ευρημάτων της Μυκηναϊκής εποχής απ' αυτήν, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ήταν ο κύριος οικονομικός παράγοντας για την Αττική μαζί με το Θριάσιο πεδίο της Ελευσίνας.

3. Είναι βέβαιο ότι κάπου στα Μεσόγεια με τις εκτεταμένες καλλιέργειες αμπελιού, πρωτοείδαν το φως οι τελετουργίες με τους Σειληνούς και τους Σάτυρους. Τελετουργίες που διηγούνταν την γέννηση, τον θάνατο και τις περιπέτειες του Διόνυσου, ενώ παράξενα τερατόμορφα όντα, ντυμένα με προβιές ζώων και βαμμένα με το κατακάθι του μούστου, χόρευαν οργιαστικά εξυμνώντας τον Θεό. Νομίζω ότι είναι δυνατόν να τοποθετήσουμε εδώ και κάποιες παρόμοιες τελετουργίες των Μυκηναϊκών χρόνων με ίδιο κατά βάση περιεχόμενο που αφορούν και εκείνες κάποια περίεργα, τερατόμορφα όντα με μορφή ιπποπόταμου, σφήκας, κροκόδειλου και λιονταριού.

4. Οι τελετές της βλάστησης πρέπει επίσης να περιείχαν και κάποια πίστη σχετικά με την επέμβαση μιας ιέρειας στο χώρο της γεωργικής παραγωγής. Αυτή ερχόταν σε επαφή με στοιχεία πέρα από τις ανθρώπινες δυνατότητες και μετά από αυτό να ευλογούσε τη γη για να δώσει τους καρπούς της.

5. Οι τελετουργίες αυτές επιβίωσαν και στα Αρχαϊκά και Κλασικά χρόνια περιορισμένες όμως στη λατρεία του Διονύσου. Σήμερα είναι διάχυτες σε ολόκληρη την ελληνική ύπαιθρο, ντυμένες με χριστιανικό κάλυμμα, δεί-

χνουν όμως την ιστορικά αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικής κατοίκησης σ' αυτό το χώρο.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΛΙΚΙΣΙΑΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Εκδοτική Αθηνών.
 Μ. Ρ. Nilsson. Η Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας.
 Μ. Ρ. Nilsson. La Religion Creto - Mycénienne.
 Β. Rutkowski. Frühgriechische Kultdarstellungen, Berlin 1981.
 Α. Evans. The Mycenaean Tree and Pillar Cult, JHS XXI, 1901.
 Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel. Band I.
 Manfred Lurker. «Symbole der Alten Ägypter», 1964, σελ. 124, εικ. 48.
 Marinatos - Hirmer. Thera, Kreta und das Mykenische Hellas.
 Σ., Μαρινάτος. «Κρητομυκηναϊκή Θρησκεία».
 Α. Σακελλαρίου. Μυκηναϊκή σφραγιδογραφία.
 Σ. Αλεξίου. Μινωικός πολιτισμός.

Summary

VEGETATION RITUALS. A CULT BEFITTING MESOGEIA

Tree worship holds an important place in Creto-Mycenaean religion. Evidence of such a cult is scant and obscure and includes representations on ring bezels and seal stones, the central figure of which is the «Creto-Mycenaean daemon», along with a female figure, probably a priestess.

Perhaps the most complete depiction of Mycenaean tree cult is preserved on the finger ring from Tiryns.

The most detailed depiction of the ritual is that on the gold finger ring from Archanes.

Such cults were developed in the Mesogeia region of Attica, where viticulture was widespread, as re-enactments of «sacred acts». In this same area, eight centuries later, Greek tragedy was born, also a re-enactment of «sacred acts». Perhaps future research will demonstrate the unbroken continuity and relationship between Mycenaean vegetation rituals and the Archaic performances which gave birth to Tragedy.

M. PALIKISIANOS